

İSLÂM HUKUKUNDA BİLGİSİZLİK (CEHL) ve HUKUKÎ ETKİLERİ

Muharrem ÖNDER*

ÖZET

İslâm dini bilgi sahibi olmayı emretmiş ve bilgiyi, çevresini aydınlatan bir ışık kaynağına; bilgisizliği de (cehli) kötüyerek karanlıklara benzetmiştir. Bilgi sahibi olmak, yükümlülükten, söz ve eylemden önce gerekli görülmüş ve o olmadan bunların sahih olmayacağı vurgulanmıştır. Sorumluluğun temel şartı olan "bilme"den maksat, daima bilfiil bilgi sahibi olmak değil bilgiye yahut bilgi edinme imkânına sahip bulunmaktır. İnsanların sorumlu tutulmalarında bilgi önemli bir kriter olduğundan onun zıddı olan bilgisizliğin (cehlin) ne olduğu, hangi durumlarda mazeret kabul edilmeyeceği ve hangi hallerde mazeret kabul edilip sorumluluğu ve cezayı düşürücü bir etken olacağı konusuna açıklık getirilmesi gerekmektedir. Bu maksatla biz bu makalemizde cehlin mahiyetini, kısımlarını, özür kabul edilen ve edilmeyen yönlerini ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Ehliyet, ehliyeti daraltan durumlar, bilgi, bilgisizlik (cehl), bilgilendirme, yükümlülük, mazeret.

THE IGNORANCE (CEHL) IN ISLAMIC LAW AND ITS LEGAL EFFECTS

ABSTRACT

Islam ordered to have religious knowledge and compare it to light resource that brighten the dark; and detract the ignorance (cehl) and compare it to darkness. To have the knowledge is having priority to responsibility, word and action; and without the knowledge, they do not have authenticity. The meaning of "to know" which is the basic requirement of responsibility, does not always mean to have the knowledge, but to have possibility for knowledge or the ways to knowledge.

Because of the fact that knowledge is an important criteria to hold the people for responsibility, the ignorance (cehl) which is antonymous of the knowledge must be known clearly, for any situations it can be an excuse and acceptable as excluding liability. For this reason, in this article we tried to explain the parts and essence of ignorance (cehl), and which directions of the ignorance are acceptable as excuse or not.

Keywords: Qualification, the conditions narrows the qualification knowledge, ignorance (cehl), inform, responsibility, excuse.

GİRİŞ

EHLİYET ve EHLİYET ÂRIZALARI

Makalemizin konusu olan bilgisizlik (cehl) vasfı mükteseb ehliyet ârizalarından birisi olması nedeniyle öncelikle ehliyet kavramını ve ehliyeti daraltan ârizi durumları kısaca izah etmemiz yerinde olacaktır.

* Yrd. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

I. EHLİYET KAVRAMI

A. Tanımı

Arapça “ehl” kökünden türetilmiş bir masdar olan ehliyet sözlükte, “elverişlilik, yetki, yeterlilik” anlamlarına gelir.¹ Fıkıh usûlü terimi olarak ehliyet, “kişinin dini ve hukukî haklara ve yükümlülükler konu olmaya elverişli olmasıdır” şeklinde tanımlanmıştır.²

İnsanın şer’î hitaba ehil ve muhatab oluşu, akıl denen anlama ve düşünme melekesine sahip olması sebebiyledir. İnsanın bu anlamdaki ehliyet ve sorumluluğuna “ehliyyetü’l-hitâb= hitaba ehil olma” adı verilir. Kişinin hak ve borçlarının sabit olması, dini vazifelerle yükümlü tutulması, hukukî işlem ve davranışlarının geçerli sayılması, toplumsal ve cezaî sorumluluk taşıyabilmesi gibi farklı seviyedeki hak ve yükümlülükler onun şer’î hitabın muhatabı olmasının değişik tezahürleridir. Bunların her bir türü farklı seviyede akfî ve bedenî yetişkinliği gerektirir.³ Bunun için ehliyet kişinin anlama, düşünme ve yapabilme kabiliyetinin inkişaf seyrine bağlı olarak tedricen gelişme gösteren bir sıfat konumundadır.⁴ İslâm hukukunda ehliyet, “vücüb ehliyeti” ve “edâ ehliyeti” şeklinde iki kısma ayrılır.⁵

B. Ehliyetin Kısımları

1. Vücüb Ehliyeti:

Vücüb ehliyeti, “kişinin, dini ve hukukî haklara sahip olabilmeye ve borçlar altına girebilmeye elverişli olması” şeklinde tanımlanır.⁶ Buna göre vücüb ehliyetinin, kişi lehine hakların sabit olması (ilzâm) ile borçlanmaya ehil oluş (iltizâm) şeklinde iki unsuru vardır.

¹ Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfû istilâhâtü’l-fünûn*, İstanbul 1984, I, 87; Heyet, *el-Mu’cemü’l-vasit*, Dâru’l-meârif, 1980, I, 32.

² Serahsî, Ebû Bekr Muhammed, *Usûl*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut ts., II, 332; Buhârî, Alaaddin, *Keşfü’l-esrar*, IV, 237; İbn Nüceym, Zeynüddin, *Fethu’l-Gaffâr şerhu’l-menâr*, Kahire 1936, III, 80; Kârî, Ali b. Sultan, *Tavdihü’l-mebânî ve tenkihü’l-meânî* (Şerhu muhtasari’l-menâr), thk. İlyas Kaplan, Beyrut 2006, s. 441.

³ Buhârî, *Keşfü’l-esrar*, IV, 237-238; Kârî, *Tavdihü’l-mebânî*, s. 441-442.

⁴ Kârî, *Tavdihü’l-mebânî*, s. 442; Bardakoğlu, Ali, “Ehliyet”, *DİA*, X, 534.

⁵ Hallaf, Abdülvehhab, “el-Ehliyye fi’ş-Şer’iati’l-İslâmiyye”, *Mecelletü’l-ezher*, XXIII/10 (1952), s. 16-17; Zerkâ, Mustafa, *el-Medhalî’l-fikhiyyi’l-âm* (el-Fıkhu’l-İslâmî fi seobihi’l-cedâid), Dimeşk 1968, X. Baskı, II, 736-739; Bardakoğlu, “Ehliyet”, *DİA*, X, 534.

⁶ İbnü’l-Hümâm, Kemaluddin, *et-Tahrîr* (şerhi *Teysîr* ile), Dâru’l-fikr, Beyrut ts., II, 249; İbn Melek, İzzüddin Abdüllatif (ö.801/1398), *Şerhu Metni’l-Menâr*, İstanbul 1315, s. 936; Molla Hüsrev, Muhammed b. Firâmuz (ö.885/1480), *Mirâtü’l-Usûl Şerhu Mirkâtü’l-Vusûl*, İstanbul 1309, (I-II), II, 434.

Vücûb ehliyetinin esasını insan olma vasfı teşkil eder; aklî ve bedenî gelişimi ne durumda olursa olsun hayatta olan her insanın bu tür ehliyete sahip olduğu kabul edilir. Ancak bu ehliyet “zimmet” kavramına dayandırılarak açıklanır. Klasik usûlcülerin genelde benimsediği görüşe göre zimmet, “her insanın doğumdan itibaren sahip olduğu var sayılan itibari bir vasıf, vücûb ehliyetinin de dayandırıldığı mahaldir”.⁷ Zimmet de insanın yaşaması esasına dayandığından sonuçta vücûb ehliyeti için kişinin sırf hayatta olması yeterli olup ergenlik, akıl, temyiz gibi bedenî ve ruhî yetişkinlik aranmaz.⁸ Çağdaş pozitif hukukta buna “kanunî-hukukî kişilik” adı verilir.⁹

2. Edâ Ehliyeti:

Aklî ve bedenî gelişimine tabi olarak kişiye vücûb ehliyetine ilâve haklar ve yükümlülükler tanınır. İlâve haklara sahip olmayı ifade eden “edâ ehliyeti”ni usûlcüler, “kişinin dinen ve hukuken muteber olacak tarzda fiiller ortaya koymaya ve hukukî işlemler yapmaya elverişliliği”¹⁰ şeklinde tanımlamışlardır.

Vücûb ehliyeti zimmete ve hukukî kişiliğe dayanırken edâ ehliyeti şer’î hitabı anlamayı sağlayan akıl ve temyiz gücü ile onun gereğini yapabilmeyi sağlayan beden gücüne dayanır. Kişinin geçerli hukukî işlemler yapabilmesi, dini ve hukukî hükme şahsen muhatab olabilmesi için belli seviyede anlama ve muhakeme etme gücüne sahip olması gerekir. İnsan başlangıçta bu güçlerden yoksun iken gerek ruhi gerekse bedeni kabiliyetleri itibariyle tedrici bir gelişme seyri izlediğinden ehliyet de ki-

⁷ Pezdevî, Ebu’l-Hasan Fahrulislâm Ali b. Muhammed (ö.482/1089), *Usûl “Kenzü’l-Vusûl İla Ma’rifeti’l-Usûl (Keşfü’l-Esrar Şerhi İle)* Kahire ts., (I-IV), IV, 237-239; Sadru’s-Şerîa, Ubeydullah b. Mes’ud (ö.747/1346), *Tavzîh Şerhu’t-Tenkîh*, (Teftazânî’nin *Et-Telvîh Şerhi İle*), Kahire ts., (I-II) II, 323; Neseî, *Keşfü’l-esrar*, II, 460; Cürcânî, *Ta’rifât*, Beyrut 1983, s. 107.

⁸ Serahsî, *Usûl*, II, 333; Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü’l-esrar* ile), IV, 237-239; Sadru’s-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 323; Neseî, *Keşfü’l-esrar*, II, 460; Ebû Zehra, Muhammed, *Usûlü’l-fıkıh*, Kahire ts., s. 329-330.

⁹ Şa’ban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İ. Kâfi Dönmez, TDVY. Ankara 1990, s. 250; Bardakoğlu, “Ehliyet”, *DİA*, X, 534.

¹⁰ Rehâvî, *Hâşiyetü şerhi’l-menâr*, İstanbul 1315, s. 936; Ensârî, Abdülâlî Muhammed, *Fevâtihu’r-rahamût Şerhu Müsellemi’s-sübût*, el-Matbaatü’l-emîriyye, Bûlak 1324, (I-II), I, 156; Hasebellah, Ali, *Usûlü’t-teşrî’l-İslâmî*, Abdülâlî Muhammed, *Fevâtihu’r-rahamût Şerhu Müsellemi’s-sübût*, el-Matbaatü’l-emîriyye, Bûlak 1324, II, s. 395; Şa’ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 250.

şinin bu gelişimini takip ederek onunla uyumlu bir kapsam kazanır. Bu yüzden eda ehliyeti başlangıçta hiç bulunmazken kişinin iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ana hatlarıyla ayırabilmesi demek olan temyiz döneminde eksik olarak başlar. Birçok alanda bulûğ ile, bazı alanlarda ise rüşd ile tamamlanır. Bu sebeple kişilerin ehliyetini kazanması temyiz, bulûğ ve rüşd şeklinde üç kademe gerçekleşir.¹¹

II. EHLİYETİ ETKİLEYEN ve DARALTAN ÂRİZİ DURUMLAR

Vücut ehliyeti zimmete ve insan olma vasfına dayandığından kişi hayatta olduğu sürece bu ehliyetin kısıtlanmaksızın veya yok olmaksızın yaşam boyu devam etmesi ve tabii bir son olan ölümle sona ermesi genel ilkedir. Ehliyetin etkilenmesi, daralması veya yok olması sadece edâ ehliyeti ile ilgilidir. Çünkü edâ ehliyeti kişinin akıl ve temyiz kabiliyetine dayandığı, muhâkeme, irade ve yapabilme gücünü yakından ilgilendirdiği için bunları zayıflatan veya ortadan kaldıran her yeni durum tabii olarak edâ ehliyetini de etkileyecektir.¹²

“Ârız” ve “ârıza”nın çoğulu olarak kullanılan “avâriz (ârızalar)”, sözlükte “sonradan olan, sonradan ortaya çıkan özellik, geçici bir âfet ve olumsuzluk” anlamındadır.¹³ Buna göre fıkıh usûlü açısından ehliyet ârızaları, tam edâ ehliyetine sahip olduktan sonra kişinin başına gelen ve insan ehliyeti tamamlandıktan sonra onu daraltma veya ortadan kaldırma şeklinde ehliyeti etkileyen ya da ehliyetini etkilemeksizin ilgili kişiye nisbetle bazı hükümlerin değişmesine yol açan durumlardır. Bu haller insanda tabii ve aslî özellikler olmayıp sonradan onun başına gelmekte ve ehliyetini olumsuz etkilemektedir. Bunlardan, ölüm hali dışında, bir kısmı uyku, bayılma, hastalık gibi edâ ehliyetini kısıtlamakta veya yok etmekte, bir kısmı da yolculuk gibi, vücut ve edâ ehliyeti baki olmakla beraber bazı hükümlerde değişikliğe yol açmaktadır.¹⁴

Ehliyet ârızaları semavî ve mükteseb olmak üzere iki kısma ayrılır.

¹¹ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 248; Bardakoğlu, “Ehliyet”, DİA, X, 536.

¹² Zerkâ, *el-Medhal*, II, 801; Bardakoğlu, “Ehliyet”, DİA, X, 538.

¹³ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 262; Aydın, M. Âkif, “Avâriz”, DİA, IV, 108.

¹⁴ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 262; Taftazânî, Sa'duddin Mesud (ö.793/1391), *Et-Telvih Ala't-Tavzih*, Kahire ts., (I-II), II, 330; Rehâvî, *Hâşiyetü şerhi'l-menâr*, s. 944; Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 252.

A. Semavî Ârızalar

Semavî arızalar meydana gelişlerinde kişilerin rolü ve seçiminin bulunmadığı, din sahibinin iradesiyle gerçekleşen durumlardır. Bu hal-ler, olmasında insanın seçimi ve iradesi bulunmaması, onun gücü dışında meydana gelmesi ve semadan inmesi açılarından semâya nisbet edilmiştir. Usûlcüler semavî arızalar olarak, yaş küçüklüğü, unutma, uyku, akıl hastalığı, bunama, bayılma, kölelik, ölümlle sonuçlanan hastalık, ölüm, ay hali ve lohusalık gibi durumları sayarlar. Semavi ârızalar kişinin seçimi olmadan meydana geldiğinden ve hükümleri değiştirmede daha etkili olduğundan müktesep ârızalardan önce incelenip açıklanmıştır.¹⁵

B. Mükteseb Ârızalar

Mükteseb ârızalar meydana gelişlerinde kişilerin veya üçüncü şahısların irade ve seçimlerinin etkili olduğu insan kaynaklı ârızalardır. Bunlar, bilgisizlik, sarhoşluk, yanılma (hata), ciddiyetsizlik, yolculuk, harcamalarda tedbirsizlik (sefeh) ve zorlama gibi durumlardır.¹⁶

BİLGİSİZLİK (CEHL) ve HUKUKİ SONUCU GİRİŞ

Bilgisizlik (cehl) insanda, "Allah sizi analarınızın karnından hiçbir şey bilmez halde çıkarmıştır"¹⁷ mealindeki âyette ifade edildiği üzere sonradan oluşan bir özellik olmayıp asli bir unsur olmasına rağmen usûlcüler tarafından mükteseb (sonradan kazanılan) ârızalar arasında zikredilmiştir. Bunun sebebi, insanın ilim öğrenme yoluyla bu olumsuz vasfı ortadan kaldırma gücüne sahip olmasıdır. Bu kabiliyet ve güç kendisinde varken kendi seçimi ile ve iradesini o yönde kullanmakla ilim öğrenmeyi bırakması, bilgisizliği tercih etmek ve çabasını o doğrultuda kullanmak olarak kabul edilmiştir.

Ayrıca bir takım hükümlerin değişmesinde etkisi olan olumsuz bir vasfı olması sebebiyle bilgisizlik (cehl) müktesep ârızalardan sayılmıştır. Yaş küçüklülüğünün semavî ârızaların başında, bilgisizliğin (cehlin)de müktesep ârızaların başında ele alınıp incelenmesinin sebebi ise, her iki-

¹⁵ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 263; Taftazânî, *Telvîh*, II, 331; İbn Nüceym, *Fethu'l-Gaffâr*, III, 84-85; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 438.

¹⁶ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 263; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (şerhi *Teyşîr* ile), II, 287; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 450; İbn Nüceym, *Fethu'l-Gaffâr*, III, 102.

¹⁷ Nahl, 16/78.

sinin de insanın başına gelen gelip geçici (ârızî) hallerin ilk başında bulunmasıdır.¹⁸

I. BİLGİ KAVRAMI

Bilgisizliğin (Cehl) mahiyetini tam olarak anlayabilmek için onun zıddı konumunda olan bilginin (ilmin) ne olduğunu tanımamız uygun olacaktır.

A. İlmî Tanımı

Sözlükte "bilmek" anlamına gelen ilim, "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak", "gerçekle örtüşen kesin inanç (itikad)", "nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması", "tümel ve tikellerin kaoranmasını sağlayan köklü bir sıfat", "bilinmesi istenen şeyin kendisiyle tam bir şekilde açığa çıkıp anlaşıldığı vasıf" gibi değişik şekillerde tanımlanmıştır. Ayrıca ilim, "bilgisizliğin (cehl) karşıtı" biçiminde de tarif edilmiştir.¹⁹

Bu tanımlara göre ilim bütün bilgi alanlarını içine alan kapsamlı bir terim olup, "eşyayı gerçek yönüyle kavrayarak doğru bir şekilde bilmek" anlamındadır. "İlim" terimi her ne kadar genelde şerî ilimler hakkında kullanılsa da günümüzde deneye, tecrübeye ve tatbikata dayalı sosyal ve fen bilimleri için de kullanılmaktadır.²⁰

B. Bilgi Sahibi Olmanın Gerekliği

Kitap ve sünnetin açık ve kesin delilleri ile sabit olan ve üzerinde alimlerin icmaı oluşmuş olan dini hükümlerin bilinmesi farz olan kesin bir durumdur. İslâm ülkesinde yaşayan hiçbir yükümlü Müslümanın bunları bilmemesi ilke olarak mazeret kabul edilmez. İslâm dininin emirlerinden farz olduğu kesin olarak bilinen namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerin yapılmasının gerekli oluşu, yasaklardan hırsızlık, zina, şarap ve domuz gibi haramların terk edilmesi hususları İslâm ülkesinde yaşayan her yükümlü Müslümanın bilmesi temel ilke olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde kamu

¹⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 263; Siğnâkî, Hüsamüddin Huseyn, *el-Vâfi fi usûli'l-fıkıh*, (I-V), IV, 1725-1726; İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, s. 972; Rehâvî, *Hâşiyetü şerhi'l-menâr*, s. 944.

¹⁹ Bkz. Ragıp el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin (ö.502/1108), *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut ts., "ilim" md. II, 196-199; İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed, *el-Hudûd fi'l-usûl*, s. 76; Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 155; Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö.1250/1834), *İrşâdü'l-Fühûl*, Kahire 1937, s. 4.

²⁰ Özdemir, Salih Muhammed, *el-Cehl ve Eseruhu*, Beyrut 2006, s. 46.

düzenini yakından ilgilendirdiği için yasakların İslâm ülkesinde yaşayan gayr-i müslimler (zimmîler) tarafından da bilinmesi gerekli görülmüştür. Çünkü onlar Müslümanlarla birlikte aynı toplumda yaşadıklarından İslâm'ın getirdiği yasakları ve uyulması gerekli kuralları bilmeyi zimnen kabullenmiş olmaktadır.²¹ Ancak içfihatla elde edilen ayrıntılı hükümlerin ve ihtilaflı meselelerin bilinmesi sadece uzman âlimlerin sorumluluk alanına girer ve halkın bunları bilmesi gerekli değildir. Bu, bir ülkede çıkartılan ve resmî gazetede yayımlanan temel kanunların ve genel hükümlerin halk tarafından bilinmesinin gerekli oluşuna benzer bir durumdur.²²

C. Mükelleflerin Bilgilendirilmesi

Fıkıh usûlü eserlerinde mükellefiyetin temel esasları açıklanırken öncelikle kişinin ne ile yükümlü olduğunu bilmesi şartı üzerinde durulur. Bu şart, İslâm'da kişinin sorumlu tutulması için yükümlülüğünün kendisine bildirilmiş olması gereğini ifade eden tebliğ esasına dayanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de, peygamber gönderilmedikçe kimseye azap edilmeyeceğini,²³ insanların Allah'a karşı bir bahaneleri kalmaması için müjdeleyici ve sakındırıcı olarak peygamberlerin gönderildiğini²⁴ bildiren âyetler ve benzeri naslar bu esasın dayanağını oluşturmaktadır. Yükümlü tutulmanın bir gereği olan itaat etme ve emrin gereğini yerine getirme fiilinin gösterilebilmesi için tebliğ ve bilgilendirme zorunlu bir şarttır. Bu konu ile yakından ilgili olan, ilahî bir tebliğ olmaksızın davranışların dini anlamda "iyi" veya "kötü" olarak nitelendirilmesi için aklın yeterli olup olmayacağı (hüsün-kubuh) meselesinde Ehl-i Sünnet âlimleri, tebliğ olmadan sorumluluğun bulunmayacağı, dini hükümlerin bilinmesi konusunda kaynağın akıl değil din koyucu (Şâri') olduğu hükmünü kabul etmişlerdir.²⁵

²¹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 346-347; Sadru'ş-Şerîa, *et-Taavüh*, II, 368-369; Suyûtî, Celâluddin (ö.911/1505), *el-Eşbâh ve'n-nazâir fi'l-fürû'*, Beyrut ts, s. 132.

²² Ebû Zehra, *Usûlü'l-fıkıh*, s. 348; a.g.mlf. *el-Cerâme*, Kahire 1998, s. 355.

²³ İsrâ, 17/15.

²⁴ Nisâ, 4/165.

²⁵ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, Beyrut ts., I, 83, 86; Debûsî, Ebû Zeyd Muhammed, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis, Beyrut 2001, s. 431, 445; Semerkandî, Alâuddin Ebû Bekr Muhammed, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber, Kahire 1997, s. 171; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah, *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, Riyad 1984, I, 137; İbnü'l-lahhâm, Ali b. Muhammed, *el-Kavâid ve'l-fevâidü'l-usûliyye*, thk. Muhammed el-Fakî, Kahire 1956, s. 57-58.

Bilgi sahibi olmak, yükümlülükten, söz ve amelden önce gerekli görülüş ve o olmadan bunların sahih olmayacağı vurgulanmıştır. Hanefî usûlcülerinden Debûsî bunu şöyle ifade etmiştir: «*Bu dinin hükmü üzerimize, ancak bize ulaşmasından sonra gerekli olur. Çünkü Allah, hiçbir kişiyi gücünün üzerinde bir şeyle yükümlü kılmamıştır. Yapmak ve amel etme imkanı ancak bilgi sahibi olmaktan sonradır. (...) Bir gurup sahabî yasaklanmasından sonra, bilgi sahibi olmadan önce şarap içmişler ve Yüce Allah onlar hakkında: "İman edip salih ameller işleyenlere daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur"*²⁶ buyurmuştur».²⁷

Şâfiîlerden İbn Hacer de şöyle demektedir: «*Söz ve amelin sahih olması için bilgi sahibi olmak şarttır. Bu ikisi ancak bilgi ile kabul edilir; bilgi onlardan önce gelir. Çünkü bilgi, amelin sahih olmasının şartı olan niyeti sahih kılan olgudur*».²⁸

Aktardığımız bu ifadelerden anlaşılacağı üzere âlimler, sorumluluğun temel şartı "bilme" den maksadın, daima bilfiil bilgi sahibi olmak değil bilgiye yahut bilgi edinme imkânına sahip bulunma olduğuna dikkat çekmişlerdir.²⁹ Bu konuda Alâuddin es-Semerkandî şöyle demektedir: «*Yapılması emredilen hususun emredilen kişi tarafından bilinmesi veya öğrenme sebeplerinin var olma bakımından bilinmesinin mümkün olması yükümlülüğün sıhhat şartıdır. Hülâsa, bize göre bilfiil gerçekten bilgi sahibi olmak yükümlü tutulmanın sıhhat şartı değildir. Sebepleri bakımından öğrenilmesi mümkün olması yeterlidir*».³⁰

II. BİLGİSİZLİĞİN (CEHLİN) MÂHIYETİ

A. Cehlin Tanımı

"C-h-l" kökünden türeyen "cehl" terimi ilmin zıddı olup sözlükte, "bilmemek" anlamına gelir. Aynı kökten türeyen "cehâlet" kelimesi de, "bilgisizce bir işi yapmak" anlamındadır. Araplar, kişi bir şeyi tanımadığında ve bilmediğinde, "o konuda cahil oldu" derler.³¹

²⁶ Mâide, 5/93.

²⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 431.

²⁸ İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî*, thk. Muhibbuddin el-Hatîb, Kahire 1408, I, 193.

²⁹ Dönmez, İ. Kâfi, "Cehâlet", DİA, VII, 220.

³⁰ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 171.

³¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemalüddin (ö.771/1369), *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-meârif ts, I-VI, "c-h-l-" md., I, 713.

“Cehâlet” ve “cehl” kelimeleri fıkah terimi olarak birbirlerinden farklı anlamda kullanılır. “Cehl, “kişinin inanç, söz veya davranışları konusundaki bilgisizliğini”, cehâlet ise, “kendi dışında kalan durumlara ilişkin bilinmezliği” ifade eder. Yani cehl insanın, cehâlet varlık ve olayların vasfı olarak kullanılır.³²

Cehl terimi sözlükte ayrıca şu anlamlarda kullanılır:

1- “Bir şey hakkında tecrübe ve deneyim sahibi olmamak”. Kur’an’da: “İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için) bilmeyen kişi onları zengin sanır”³³ âyetinde bu anlamda kullanılmıştır. Yani insanların hallerini bilemeyen, onları iyi tanımak için deneyimi olmayan kimse manasındadır.³⁴

2- Dini ve dünyası için gerekli bilgileri öğrenmeyi bırakıp gereksiz ve ihtiyacı olmayacak bilgileri öğrenen kişiye de “bilgisiz” anlamında “cahil” denir. Bir hadiste: “İlimden bilgisizlik (cehl) olanı da vardır”³⁵ buyru-larak bu mana vurgulanmıştır.³⁶

3- Birini tanımada yanılmak ve bilmemek, hakkı ve doğruyu bilmemek, yani onu zayı edip kaybetmek.³⁷

“Cehl” kavramı terim olarak çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bazıları şunlardır:

a) “إعتقاد الشيء على خلاف ما هو عليه” “Bir şeye gerçekte olduğu hale aykırı tarzda inanmak”.³⁸ Cüveynî de buna yakın bir tanım yapmıştır: “Cehl kişinin gerçekte olduğuna aykırı olacak şekilde inanılan şeyle ilgili zihnini bağlamasıdır”.³⁹ Bu iki tanım, bilgisizliğin türlerinden sadece “mürekkep cehli” kapsayıp basit cehli dışarıda bıraktığından eksik bulunmuştur.⁴⁰

b) Abdülaziz el-Buhârî ile İbni Melek’in verdikleri tanıma göre cehl, “Âdete göre varlığı ve tasavvuru ihtimal dahilinde olduğunda ilme aykırı

³² Heyet, *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, Vezâretü'l-evkâf ve's-şü'nü'l-İslâmiyye, Kuveyt ts., XVI, 198; Dönmez, “Cehâlet”, DİA, VII, 220.

³³ Bakara, 2/273.

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “c-h-l-” md., I, 714.

³⁵ Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as (ö.275/888), *Es-Sünen*, İstanbul 1981, (I-V), Diyât,155.

³⁶ İbn Manzûr, a.g.e., “c-h-l-” md., I, 714.

³⁷ Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-münîr*, Beyrut ts., s. 156.

³⁸ Cürçânî, *Ta'rîfât*, s. 80; Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahâdır (ö.794/1392), *El-Bahrü'l-Muhîr Fi Usûli'l-Fikh*, Thk. Abdüsettar Ebû Gudde; Abdülkadir Abdullah El-Ânî; Ömer Süleyman el-Eşkar, Kuveyt 1992, II. Baskı, (I-VI), I, 72; Hamavî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzû uyûni'l-basar*, Beyrut 1985, III, 296.

³⁹ Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *el-Bürhân fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülazim ed-Dîb, Kahire 1400, I, 120.

⁴⁰ Özdemir, *el-Cehl ve Eseruhu*, s. 50.

düşen vasıftır = *هو معنى يُضادُّ العلم عند احتمالِه عادةً*.⁴¹ Tanımda geçen “*âdete göre ihtimal dahilinde olma*” kaydı ile varlıklardan, âdetle kendisinde bilgi olma ihtimali olmayan hayvan varlığı çıkarılmış olmaktadır. Bilgi sahibi olmadığından dolayı da onun zıddı olan cahillikle nitelendirilmemektedir.⁴²

c) Emîr Bâdişâh da cehli: “*Bilinmesi gerekli olan şey hakkında gerçekte örtüşen bir yargıya sahip olmamak*” şeklinde tanımlamıştır.⁴³

d) Cehl, “*عَدْمُ الْعِلْمِ عَمَّا مِنْ شَأْنِهِ الْعِلْمُ = Bilinmesi gerekenler hakkında bilgi sahibi olmamaktır*”.⁴⁴

Cehlin tanımları arasında en kapsamlı olanı son tanımdır. Zira bu tanım bir iş yapmaya girişecek olan kişinin onunla ilgili olan bilgileri bilmesi gerektiğini ifade ettiği gibi bunun yapılmamasının da bilgisizlik olduğunu vurgulamaktadır.

B. Yapısı Bakımından Bilgisizliğin (Cehlin) Kısımları

Bilgisizlik yapısı yönünden basit ve mürekkep şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

1. Basit Bilgisizlik (Cehl-i Basît)

Cehl tabiri kullanıldığında ilk olarak “basit cehl” akla gelir, insanlar arasında yaygın olan anlayış budur. Cürcânî basit cehli, “*bilinmesi gerekli olan şey hakkında bilgi sahibi olmamak*”⁴⁵ şeklinde tanımlamıştır. Hanefilerden İbn Nüceym ise cehli bu şekilde tanımladıktan sonra, “*bir şeyin varlığını gerçekte olduğu hale aykırı bir şekilde hissetmemek basit cehildir*” demiştir.⁴⁶ Yaratıcıyı bilmeyen inkârcının durumu gibi bilmesi gerektiği bilgileri bilmeyen kimse, “basit cehl” ile nitelendirilmektedir. Buna göre, yeryüzünün altında veya denizlerin derinliklerinde ne olduğunu bilmeyen kişi cahil diye adlandırılmaz; zira bu bilgiler bilinmesi gerekli olan türden değildir.⁴⁷

⁴¹ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 330; İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, s. 972.

⁴² İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, s. 972.

⁴³ Emîr Bâdişâh, Muhammed Emin, *Teysîriü't-tahrîr*, Beyrut ts., I, 26.

⁴⁴ İbn Nüceym, *Fethu'l-Gaffâr*, III, 102; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 303; Taftazânî, *Telvîh*, II, 358; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 71.

⁴⁵ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 80.

⁴⁶ İbn Nüceym, *Fethu'l-Gaffâr*, III, 103; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 303.

⁴⁷ Özdemir, *el-Cehl ve Eseruhu*, s. 57.

Tahrir şârihi Emîr Bâdişah basit cehli şöyle tanımlamaktadır: "Hükmün, kendisiyle ilişkili bulunduğu şeyin varlığını hissetmemekle beraber veya varlığını hissetmekle birlikte onun zıddına yakınlaşmamasıdır". Bu tanımda geçen "varlığını hissetmemekle beraber" ifadesiyle "şek" dışarıda bırakılmaktadır. Çünkü bir şeyin varlığını hissetmeyen kişi onun hakkında şüphe duymaz. Tanımda geçen "varlığını hissetmekle birlikte" ifadesiyle de "şek=şüphe" basit cehl kapsamı içerisinde tutulmuştur.⁴⁸

Mâlikîlerden Karâfi basit cehli şöyle açıklamaktadır: "Basit cehle sahip olan kişi, bilmez ve bilmediğinin de bilincinde ve farkında olur. Örneğin ona, sen başındaki saçların sayısını biliyor musun? diye sorulduğunda, bilmiyorum şeklinde cevap verir. Bunu bilmediğini biliyor musun? dendiğinde de, evet, der".⁴⁹

Bu tanımlar ve açıklamalar ışığında "basit cehl", yaşamda bilinmesi gerekli olan bilgilerin insan tarafından bilinmemesi ve bunun da farkında olunması demektir. İnkârcıları körü körüne taklit eden ve duyar-sızca peşlerinden giden insanların bilgisizliği (cehl) bu türdendir.

Kur'an-ı Kerim'de bir âyette bu şöyle ifade edilmektedir: "*Yahut (inkârcıların küfür içindeki halleri) derin bir denizdeki karanlıklar gibidir. (Bir deniz ki) onu dalga üstüne dalga kaplıyor, üstünde de bulutlar var. Karanlıklar üstüne karanlıklar. İnsan, elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez. Kime Allah nur vermezse, onun için nur diye bir şey yoktur*".⁵⁰

İbni Kesîr, bu âyette basit cehl sahiplerinin durumu anlatılmaktadır, dedikten sonra bunu şöyle açıklar: «*Onlar, inkârda ileri gidenleri bir şey anlamayan sağır ve dilsizler gibi körü körüne taklit ederler. Basit cehl sahibi mukallid kişi, onu sevk edip götürenin durumunu bilmez, hatta nereye gittiğini de bilmez. Ona, nereye gidiyorsun, diye sorulsa, "onlarla birlikteyim" der; "onlar nereye gidiyor?" denilse, "bilmiyorum" cevabını verir*».⁵¹

⁴⁸ Emîr Bâdişah, *Tefsîrü't-tahrîr*, I, 26; Özdemir, *el-Cehl ve Eseruhu*, s. 57.

⁴⁹ Karâfi, Şihâbüddin, *Şerhu tenkîhi'l-füsûl*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire ts., s. 63; Hamavî, *Gamzü uylüni'l-basâir*, III, 297.

⁵⁰ Nûr, 24/40.

⁵¹ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, Beyrut 1401, III, 297.

2. Kompleks Bilgisizlik (Cehl-i Mürekkep)

Mürekkep bilgisizlik çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Cürcânî'nin tanımı: "Gerçek vakia ile örtüşmeyen kesin inanç" şeklindedir.⁵² Hamavî ve Rehâvî bu tanımı, "vakia ile örtüştüğüne inanmakla beraber" kaydını ilave ederek nakletmişler ve şöyle demişlerdir: "Bu bilgisizlik, öğrenmekle giderilmesi mümkün olmayan bir kusurdur. Çünkü bu tür cehle sahip olan kişi kendisinin bilgili olduğuna inandığından öğrenmeye uğraşmaz".⁵³

Karâfi bu tür bilgisizliğin mürekkep şeklinde adlandırılmasını şöyle açıklar: «Mürekkep cehlin bu şekilde isimlendirilmesi, yapısının iki cehilden oluşması sebebiyledir. Zira bu kişi bilgisizdir ve kendisinin bilgisiz olduğunu da bilmez. Bidat ve sapık inanç sahipleri böyledir. Onlar gerçekte hakikati bilmemektedirler. Onlara: "Siz cahil misiniz, yoksa bilgili misiniz", diye sorulsa, "bilgiliyiz" derler. Halbuki onlar bilmemektedirler ve ayrıca bilmediklerini de bilmezler. Bu şekilde onlarda iki çeşit cahillik bir araya geldiğinden mürekkep cehl diye isimlendirilmiştir".⁵⁴

İbni Nüceym bilgisizliği, "bilinmesi gerekenler hakkında bilgi sahibi olmamak" şeklinde tanımladıktan sonra şöyle demiştir: "Eğer bu, bir şeyin varlığını gerçekte olduğu hale aykırı bir şekilde hissetme tarzında ise mürekkep cehildir".⁵⁵ Kur'an-ı Kerim'de: "İnkâr edenlere gelince; onların amelleri ıssız bir çöldeki serap gibidir. Susamış kimse onu su sanır. Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz" âyetinde⁵⁶ mürekkep bilgisizlik (cehl) sahibi kişilerin durumu anlatılır.⁵⁷ Çünkü onlar, doğru yoldan sapmış olmalarına rağmen kendilerinin hakikat üzerinde olduklarına inanan kimselerdir.

Cehlin bu kısımlarını açıkladıktan sonra sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İlim öğrenmesi mümkün olan basit cehl sahibi kişidir. Çünkü o, bilmemekte ve bilmediğini de kabul etmektedir. Mürekkep cehl sahibi ise asla bilgi öğrenmeye yönelmez. Çünkü her ne kadar bilmiyor olsa da bildiğine inanmaktadır. İşte bu inanç onu bilgi sahibi olmaktan kesin olarak uzaklaştırmaktadır.⁵⁸

⁵² Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 80; ayrıca bkz. Râzî, Fahrüddin, *el-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*, Beyrut 1988, I, 84; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 253-254.

⁵³ Hamavî, *Gamzû uyûni'l-basâir*, III, 297; Rehâvî, *Hâşiyetü şerhi'l-menâr*, s. 972.

⁵⁴ Karâfi, *Şerhu tenkîhi'l-füsûl*, s. 63.

⁵⁵ İbn Nüceym, *Fethu'l-Gaffâr*, III, 102-103; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 303. Ayrıca bkz. Taftazânî, *Telvîh*, II, 358; Emîr Bâdişah, *Teystrü't-tahrîr*, I, 26.

⁵⁶ Nûr, 24/39.

⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, III, 297.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîf*, I, 72.

C. Cehl Kavramı ile Bağlantılı Terimler

Cehl kavramının yapısı bakımından ayrıldığı basit ve mürekkep kısımları ile ilişkili bazı terimler bulunmaktadır. Bunlar, şek (şüphe), zan, unutmama, hata, galat ve sehivdir (yanılma).

1. Şek (Şüphe):

Şek sözlükte, "iki şey arasında tereddüt etmek, kuşku duymak" anlamındadır. Terim olarak şek, "şüpheye düşen kişinin birbirine zıt iki şey arasında birini diğerine tercih edemeden tereddüt etmesi; iki tarafı birbirine eşit olduğundan iki şey arasında kalbin birisine meyledemeden durması" şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁹

İbnü'l-Hümâm da şekki, "Var olup olmama hususunda eşit olduğunu hissettikten sonra bir şey hakkında hüküm verememek" diye tanımladıktan sonra basit cehlin bunun dışında kaldığını söylemiştir. Tahrîr şârihi Emîr Bâdişah da mürekkep cehlin bu tanım kapsamına girdiğini ifade etmiştir.⁶⁰

Zerkeşî şek hakkında, "şek, cehlin bir türüdür ve ondan daha özeldir. Çünkü cehl başlı başına birbirine zıt iki şeyi bilmemek şeklinde de olabilir. Dolayısıyla her şek bir bilgisizliktir ama her bilgisizlik şek demek değildir" demiştir.⁶¹

Tehânevî de şek ile ilgili şu açıklamayı yapar: «İki tarafından biri diğerine tercih edilemeye şek denildiği gibi aynı şekilde mutlak anlamda tereddüt etmeye de şek denilir. "Onlar (müşrikler) o Kur'an hakkında derin bir şüphe içindedirler"⁶² âyeti bu anlamdadır. Ayrıca şek ilmin karşıtı olarak da kullanılır».⁶³

2. Zan:

Sözlük anlamları yönünden "zan, şek ve vehim" kelimeleri neredeyse birbirlerinden ayırt edilemezler. Sözlükte, "kesin bilgi (yakîn), ilim, şek, töhmet" anlamlarında kullanılan zan terimini Cürcânî, "zıddı ihtimal dahilinde olmakla beraber ağır basan (râcih) inanç"⁶⁴ şeklinde tanımlamıştır.

⁵⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 128.

⁶⁰ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (şerhi *Teyis* ile), I, 26.

⁶¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, I, 79.

⁶² Hûd, 11/110.

⁶³ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 780.

⁶⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 144.

Fahrüddin er-Râzî ise zannı, "dış görünüş itibariyle her iki yönü de caiz olan iki şeyden birisinin baskın kılınması" diye tanımladıktan sonra bu baskın kılmanın ya inanılan şeyde veya inancın bizzat kendisinde olabileceğini söylemiş ve bunu şöyle açıklamıştır: «İnanılan şeyde olması, bir şeyin varlığının ve yokluğunun mümkün olması şeklindedir. Ancak bu iki taraftan biri daha üstündür. (...) İnançta olması ise, her birinin zıddının caiz olmasıyla birlikte, gerçekleşme inancı ile olmama inancının var olmasıdır. Fakat zan sahibi kişiye göre gerçekleşme inancı olmama inancından daha üstündür. Yani gerçekleşmesinin daha ağır bastığı inancı, olmayacağı yönündeki inancın ağır basmasının zıddı (mügâyiri) konumundadır. İşte bu ikincisi zandır. Zan, zannedilen şeyle ya tam örtüşür ve doğru zan olur, ya da örtüşmez ve yalancı zan olur. Birincisi, gerçekleşmenin daha baskın olduğuna inanmaktır. Aynı şekilde zan, inanılan şeyle tam örtüşürse "ilim" veya "taklit" olur, tam örtüşmezse "cehl" adını alır».⁶⁵

Zerkeşî de zannı, "iki taraf inancından daha baskın olanına inanmak" şeklinde tanımladıktan sonra, «bir durumun bizzat kendisinin daha baskın olduğuna inanmak ya bir delilden kaynaklanır ki bu "ilimdir", ya da bir delile dayanmaksızın olur ki bu da "taklit ve bilgisizliktir"» demiştir.⁶⁶ Zerkeşî daha sonra, "bilgisizlik (cehl), zan ve şek bize göre ilmin zıtları durumundadır"⁶⁷ demek suretiyle zannın da ilmin bir zıddı olan cehlin kapsamı içerisinde zimnen yer aldığına dikkat çekmiştir.

Tahrîr şârihi İbn Emîrî'l-Hâc zannın, cehlin bir türü olduğunu şöyle ifade etmektedir: «Vakia ile örtüşmeyen zannın onunla örtüştüğüne inanılırsa mürekkep cehl olur. Eğer gerçekle örtüşmediğine inanılırsa o zaman da basit cehl söz konusu olur».⁶⁸

3. Hata ve Galat:

Sözlükte hata, "doğrunun ve kasdın zıddı, günah, kasıt olmaksızın yapılan eylem, doğrudan sapma, hedeflenen doğruyu tutturamama"⁶⁹ anlamlarında kullanılmıştır. İmam Ebû Yusuf hatayı, "kişinin murad ettiği şeyin dışında veya istemediği bir şeye isabet kaydetmesi";⁷⁰ İbn Melek, "bir şe-

⁶⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, I, 85-86.

⁶⁶ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, I, 74.

⁶⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, I, 81.

⁶⁸ İbn Emîrî'l-Hâc, Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tahbîr şerhu't-tahrîr*, Beyrut 1996, I, 56.

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "h-t-e" md., II, 1192; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 401.

⁷⁰ Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim, *el-Harâc*, s. 156.

yin irade edilenin hilâfına gerçekleşmesi"⁷¹; Sadru'ş-Şerîa, "tam kasıtla kasdetmeksizin bir fiil yapmak"⁷² şeklinde tanımlamıştır.

Galat ise sözlükte, "yanılmak, yanılğı, yanlışlık" anlamlarına gelir. Galat kelimesi klasik fıkıh literatüründe terimleşmiş olmadığı için tanımı yapılmamıştır. Çağdaş İslâm hukukçularından Mustafa Zerkâ galatı, "akdi yapan kişiye olmayanı varmış gibi tasavvur ettiren ve onu eğer bu tasavvur olmasaydı yapmayacak olduğu akdi yapmaya seokeden tevehhüm"⁷³ şeklinde tanımlamıştır.

Hata terimine anlamca yakın olan galat kelimesi bazen onun eş anlam-lısı gibi kullanılmışsa da çoğunlukla aralarında fark gözetilmiştir. Galat esas itibariyle gerçeğe aykırı kanaati, tevehhüm şeklindeki zihni bir durumu, hata ise tevehhüme dayansın dayanmasın fiilen gerçekleşen sonucu ifade eder. Tevehhüm temeline dayalı kanaat olması anlamında galatın hataya düşmenin bir sebebini oluşturduğu göz önüne alındığında, örtüştükleri noktalar bulunmakla birlikte hatanın galattan daha geniş kapsamlı olduğu görülür. Bununla birlikte galat çoğunlukla, "zihinde oluşan kanaat/irâde ile beyan arasındaki uygun-suzluk" anlamında kullanılmaktadır.⁷⁴

Fıkıh eserlerinde yer yer bilgisizlik (cehl) , rıza ve iradenin bulunmadığını ifade etmek üzere "hata" ve "galat" terimleriyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Esasen cehl, bilinebilecek bir durum hakkındaki bilgisizlik, hata (galat) ise bir şeyi olduğundan başka türlü bilmek veya yanlış tasavvur etmek anlamındadır. Bunlardan birincisi "basit cehl", ikincisi "mürekkep cehl" diye isimlendirilir. Buna göre hata ve galatın cehlin bir türünü oluşturduğu söylenebilir.⁷⁵

4. Sehiv (Yanılma) ve Nisyan (Unutma):

Sehiv sözlükte, "bir şeyi unutma, gaflet, yapılan işten kalbin ve dikkatin başka tarafa kayması, bir şeyi bilmeden terk etme"⁷⁶ anlamlarına gelir. Örf kullanımında sehiv unutmanın bir çeşididir; zira unutma, akılda var olan şeklin kaybolmasıdır.⁷⁷

⁷¹ İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, s. 368-369.

⁷² Sadru'ş-Şerîa, *et-Ta'vâh*, II, 195.

⁷³ Zerkâ, *el-Medhal*, I, 390.

⁷⁴ Apaydın, H. Yunus, "Hata", *DİA*, XVI, 438; ayrıca bkz. A.g.mlf., "Galat", *DİA*, XIII, 297-299.

⁷⁵ Mahmasânî, Subhî, *en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-mücebât ve'l-ukûd*, Beyrut 1983, II, 419-420; Dönmez, "Cehâlet", *DİA*, VII, 220.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "s-h-v" md., III, 2137; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 724.

⁷⁷ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 724.

Nisyan sözlükte, "hatırlamanın ve ezberlemenin zıddı, bırakmak, gaflet, dalgınlık ve bir şeyi bırakma, bilerek terk etme"⁷⁸ anlamlarında kullanılır. Terim olarak nisyan, "Aklın bilinen bir şey hakkında gaflete düşmesi ve o şeyin hatırdan gitmesi"⁷⁹ şeklinde tanımlanmıştır.

Tehânevî sehiv ve nisyan hakkında şu ifadelere yer vermektedir: «*Sehiv, basit cehle çok yakındır; sanki o, zihinde canlandırılan düşüncenin sağlamlılaştırılmaması sebebiyle oluşan basit cehildir. Zihinde sağlam olarak yerleşmediğinden kaybolmaya maruz kalır. Bazen zihinde yerleşip kalır, bazen de kaybolur ve yerini başka bir düşünce alır. Böylece birbirlerine karışır ve istikrar kalmaz. Bu durumda sehiv halindeki kişi en ufak bir uyarı ile uyarılırsa kendine gelir ve zihindeki ilk düşünceye döner. (...) Basit cehil bilgi sahibi olduktan sonra nisyan (unutma) diye isimlendirilir. Sehiv ile nisyan arasındaki fark şudur: Birincisi (sehiv), şeklin hafızada kalmakla birlikte idrak ve algılama alanından çıkıp kaybolmasıdır. İkincisi (nisyan) ise, şeklin her ikisinden de (hafıza ve idrak alanından) çıkıp kaybolması halidir. Bu durumda kişi (onu var edecek) yeni bir sebebe ihtiyaç duyar. Âmidî şöyle demiştir: "Gaflet, dalgınlıkla unutma (zühûl) ve nisyan (unutma) farklı terimler olmakla birlikte hemen hemen bir sayılabilecek kadar anlamları birbirine yakındır ve hepsi de bilginin zıddıdır"».⁸⁰*

III. İSLÂM HUKUKUNDA MAZERET YÖNÜNDE BİLGİSİZLİĞİN ÇEŞİTLERİ ve HÜKÜMLERİ

İslâm hukukçuları mazeret olarak kabul edilip edilmemesi yönünden bilgisizliği iki ana kısma ayırmışlardır:

A. Mazeret Kabul Edilmeyen Geçersiz (Bâtil) Cehl

İslâm hukuku kaynaklarında genel olarak mazeret kabul edilmeyen ve geçersiz (bâtil) sayılan dört çeşit bilgisizlik (cehl) olduğu görülmektedir.⁸¹

⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 4416; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, II, 829-830.

⁷⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, 241.

⁸⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1337. Ayrıca bkz. Emîr Bâdişâh, *Teyisîr*, II, 263.

⁸¹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 330-347; Neseffî, *Keşfü'l-esrar*, II, 520; Siğnâkî, *el-Kâfi şerhu usûli'l-Bezdevî*, (I-V), V, 2313; İbn Abdîşşekûr, Muhibbullah (ö.1119/1707), *Müselleminü's-Sübût (Fevâtilu'r-Rahamût Şerhi İle Birlikte)*, Kahire 1906'dan Ofset (Dâru'l-Ma'rife) Beyrut ts. (I-II), II, 387-392; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 303-305; Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 125-132; Karafî, Ahmed b. İdris (ö.684/1285), *Envâru'l-burâk fi envâi'l-Furâk*, Beyrut ts.,(I-IV), II, 149-151; Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâid*, thk. Teyisîr Fâik Ahmed, Kuveyt 1982, II, 19-21.

1. Kesin Delillerle Sabit Olan ve Hiçbir Şüphe Bulunmayan Konularda Bilgisizlik

İnkârcıların, kesin ve açık delillerle sabit olmasına karşın Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarını; Hz. Peygamber'in risaletini inkâr etmeleri dünyada ve ahirette mazeret olarak kabul edilmeyecek türden bir bilgisizlik ürünüdür. Ancak, İslâm yönetimi altında yaşamayı kabul etmeleri (zimmet akdi) halinde onların bu tür bilgisizliği dünyevi hükümler açısından, inançları gereği yapmaları caiz olan şarap içme, domuz eti yeme, yakın akraba evliliği gibi bazı konularda mazeret olarak kabul edilmiş ve bu yaşam tarzlarına izin verilmiştir. Bu sebeple kendi aralarındaki şarap ve domuz ticaretlerine müsaade edilmiş ve kim tarafından olursa olsun zarar verildiği takdirde -Hanefî mezhebinde- tazmin edileceği hükmüne bağlanarak bu mülkiyetleri koruma altına alınmıştır.⁸² Hatta aile hayatı alanında, esas itibariyle dinen yasak olan yakın akraba ile evlilik ilişkileri İslâm ülkesinde yaşayan gayr-i müslim için, Ebû Hanîfe'ye göre, hükümün uygulanması yönünden sabit görülmemiştir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'ye göre, yakın akraba ile evliliği caiz gören Mecusilik inancına sahip olan kişilerden böyle bir evlilik ilişkisi içerisinde olanlara müdahale edilmez, bu evlilikleri mahkeme tarafından sonlandırılmaz ve taraflar da zina suçu gerekçesiyle cezalandırılmaz.⁸³

İmam Ebû Hanîfe bu konuda, İslâm ülkesinde yaşayan gayr-i müslim bireylerin din özgürlüğüne sahip olmaları, dini inanış ve yaşayışlarında baskı ve zorlamaya tabi tutulmamaları esasına dayanmıştır. Gayr-i müslimler için hükümlerin bu şekilde uygulanması sadece din özgürlüğü nedeniyle, yoksa burada bilgisizlik, dünyevî hükümler yönünden mazeret sebebi veya yükümlülükleri ve cezaları düşüren bir sebep olarak görülmemelidir.⁸⁴

Hanefî mezhebinden İmam Ebû Yusuf ve Muhammed ile İmam Şafii ve âlimlerin çoğunluğu, gayr-i müslimlerin esas itibariyle haram olan yakın akraba ile evlenmelerini geçersiz saymışlardır ve bu yüzden de bu evlilik sebebiyle kadının nafaka hak etmeyeceğini, hâkim tarafın-

⁸² Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 331-334; Neseî, *Keşfü'l-esrar*, II, 521; Sadru'ş-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 359-360.

⁸³ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 331-332; Sadru'ş-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 360-362; Sıgnâkî, *el-Kâfi*, V, 2317-2318.

⁸⁴ Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 357.

dan aralarının tefrik edileceğini ve aralarında miras da gerçekleşmeyeceğini söylemişlerdir.⁸⁵

Fakat gayr-i müslimlerin faiz, hırsızlık ve zina gibi tüm dinlerde esas itibarıyla haram olan fiilleri işlemelerine müsaade edilmez ve bu konulardaki bilgisizlikleri mazeret olarak kabul edilmez.⁸⁶

Müslüman olan kişilerin de kesin ve açık delillerle sabit olan dinin temel inanç esaslarını, yani zina, faiz, şarap, domuz, hırsızlık gibi haramları; namaz, oruç, zekât, hac gibi farzları inkâr etmeleri ve bunlara aykırı davranmayı meşrû ve caiz görmeleri dünya ve ahirette mazeret kabul edilmeyen türden bilgisizliktir. Ayrıca İslâm ülkesinde yaşayıp da kesin ve açık delillerle sabit olan dinin bütün hükümlerine genel olarak inanıp kabul eden ama bilgisizlik gerekçesiyle yükümlülüklerini yerine getirmeyen ve yasakları da işleyen Müslüman bir kişinin bu durumu da mazeret görülmemiş ve hem dünyada hem de ahirette sorumlu tutulmuştur.⁸⁷

Abdülaziz el-Buhârî bu konuda şöyle demektedir: “İslâm ülkesinde dini bilgi yayılmışsa din sahibi tarafından tebliğ (bilgilendirme) tamamlanmış demektir. Şâri’in her kişiyi ayrı ayrı bilgilendirme imkanı olmadığından bilginin yayılmış olması yeterlidir”.⁸⁸

Mâlikîlerden Karâfî de şu açıklamayı yapmıştır: «İnsanın yükümlü olduğu bilgileri öğrenmesi vacip olduğuna göre namaz konusunda bilgisiz (câhil) olan kişi öğrenmeyi terk ettiğinden dolayı asidir. Bu kişi, yapması gerekenleri öğrendikten sonra kasden terk eden kimse gibidir. İmam Mâlik’in, “namaz konusunda bilgisiz olmak kasıtlı bir fiil gibidir. Bu durumdaki câhil de kasıtlı davranan kişi hükmündedir” sözünün anlamı da işte budur».⁸⁹

Sonuç olarak, İslâm ülkesinde yaşayan kişi bakımından kanunu bilmemek mazeret kabul edilmemiştir. Buna göre, namaz kılmanın farz, zinanın ve iffetli kadınlara iftira etmenin haram olması gibi dinin kesin hükümlerini bilmemek başlı başına günah sayıldığından, böyle bir kişinin bu tür hükümleri bilmemesi mazeret değildir. Aksi halde günahattan aklanma gerekçesi olarak başka bir günaha dayanılmış olur. Bu hususu

⁸⁵ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 332, 334; Sığnâkî, *el-Kâfî*, V, 2327; Nesefî, *Keşfü'l-esrar*, II, 522, 524.

⁸⁶ Pezdevî, *Usûl*, IV, 335-336; Sadru'ş-Şerîa, *et-Tavdih*, II, 361; Nesefî, *Keşfü'l-esrar*, II, 526.

⁸⁷ Sadru'ş-Şerîa, *et-Tavdih*, II, 369; Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 347; Karafî, *el-Furûk*, II, 149; Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 132.

⁸⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 347.

⁸⁹ Karafî, *el-Furûk*, II, 149.

vurgulamak üzere Zerkeşî, bilgisizliğin mazeret sayılmasının bir kolaylık hükmü olduğunu, yoksa bizatîhi cehle bağlanan bir sonuç olmadığını belirtir ve İmam Şafîî'nin şöyle söylediğini nakleder: “Eğer câhil kişi bilgisizliğinden dolayı mazur sayılıyorsa bilgisizlik ilimden üstün tutulmuş olurdu”.⁹⁰

2. Kesin ve Açık Deliller Bulunmakla Birlikte Bazı Şüphelerden Kaynaklanan Bilgisizlik

Bazı şüphelerden kaynaklanan bilgisizlik (cehl) iki türdür:

a) Kesin ve Açık Nasların Yanlış Yorumlanmasından Oluşan Bilgisizlik:

Allah'ın sıfatlarını, cennette görülmesini, ahirette şefaati ve kabir azabını, ilgili nasları tevil ederek inkâr eden mutezile ve şia, büyük günah işleyenlerin ebedî cehennemde kalacaklarını iddia eden hâricîler gibi bid'at ve hevâ ehli fırkaların bu konulardaki bilgisizlikleri ahirette mazeret olarak kabul edilmemiştir. Çünkü onlar bu hususlarda sabit olan kesin ve açık delillere muhâlefet etmişlerdir. Ancak bu tür yanlış görüşlere, ilgili nasları tevil ederek düştüklerinden dünyada tekfir edilmemişler, bu yanlış görüş ve yorumlarından dolayı da cezalandırılmamışlardır.⁹¹

Bununla birlikte kesin ve açık delillere aykırı olan bu görüşlerinin propagandasını yapmalarına, bunları anlatıp yaymaya çalışmalarına müsaade edilmez ve bu tür faaliyetlerinden dolayı tazir cezasına çarptırılırlar. Zira doğru yoruma isabet edememiş ve bu konularda doğru bilgilerden yoksun olmalarından dolayı sahip oldukları bu görüşlerinde mazur görülebilirler ama bu yanlışlarını ve sapkınlıklarını yayarak başkalarının düşüncelerini ve inançlarını bozmalarına izin verilmez. Dolayısıyla onlara verilen bu ceza bilgisizliklerinden değil başkalarını doğrudan saptırmaları sebebiyledir.⁹²

b) Fâsid Yorumla İsyân Eden Bâğînin Bilgisizliği:

İslâm'da adâlet ve hak sahibi meşrû bir devlet başkanına, kendisinin hak ve adâlet üzere olduğunu fâsid bir yorumla iddia ederek silahlı

⁹⁰ Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâid*, II, 16-17.

⁹¹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 336-338; Sıgnâkî, *el-Kâfi*, V, 2332-2334; Neseî, *Keşfü'l-esrar*, II, 526-527; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût* (şerhi *Fevâitih* ile), II, 387.

⁹² Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 357.

ve kuvvet kullanarak isyan eden kişiye asi (bâgî) denilmektedir.⁹³ İsyân eden kişi, "Hüküm ancak Allah'ındır",⁹⁴ "Kim Allah'a ve peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar",⁹⁵ âyetlerini yanlış bir şekilde yorumladığından devlet başkanının hak ve adâletten saptığını, dolayısıyla kâfir olduğundan artık ona itaat edilemeyeceğini ileri sürerek isyan etmektedir. Hz. Ali'ye karşı çıkıp isyan eden hâricîlerin durumu böyledir.

Ancak bu kişi adalet sahibi ve hak üzere olan bir devlet başkanına açık ve kesin delillere muhalefet ederek isyan ettiğinden mazur görülmemiştir. Âhirette cezayı hak edeceği gibi tevbe edip dönmediği takdirde dünyada da öldürülmek suretiyle cezalandırılır. Kendilerince haklı, fasid bir teville isyan suçunu işleyen kişiler bunu silahlı ve kuvvet kullanarak yapmadıkları takdirde bâgî sınıfına girmemekte ve bu isyanları sırasında istedikleri suçlarla cezalandırılmaktadırlar. Öldürmeleri halinde kısas, başkalarına ait malları almaları halinde hırsızlık, zarar vermeleri durumunda da tazmin cezasına çarptırılırlar. Ancak silahlı ve güç kullanarak isyan etmeleri ve fiili çatışmaya girmeleri halinde her ne kadar ahirette cezalandırılacak olsalar da dünyadaki canlara ve mallara zarar verme suçları âlimlerin çoğunluğuna göre tazmin ettirilmez. Yani, isyanın bastırılmasından sonra harp hukuku hükümleri uyarınca asilerin isyan sırasındaki öldürme ve yaralama gibi suçları ayrıca cezalandırılmaz. Yine bu esnada yaptıkları zararlar tazmin ettirilmez.⁹⁶

3. Kitab, Meşhur Sünnet ve İcmaya Muhâlif İçtihadta Bulunan Kişinin Bilgisizliği

Bilgisizliği sebebiyle hükme delâleti kat'î olmayan Kur'an nasları ile mütevâtir⁹⁷ ve meşhur sünnete veya icmaya muhâlefet eden ya da

⁹³ İbn Melek, *Şerhu'l-menâr*, s. 973; Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 337.

⁹⁴ En'âm, 6/57.

⁹⁵ Nisa, 4/14.

⁹⁶ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 338-340; Sıgnâkî, *el-Vâfi fi usûli'l-fıkıh*, IV, 1735-1737; Neseî, *Keşfü'l-esrar*, II, 528-529; Kâsânî, Ebû Bekr Alâuddin b. Mesud (ö.587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' Fi Tertibi's-Şerâi'*, Kahire 1910'dan Ofset Beyrut 1982, II. Baskı, (I-VII), V, 141; Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref (ö.676/1277), *El-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, Kahire ts. (H.) 1344, XXIV, 108; İbn Kudame, Ebû Muhammed Abdullah (ö.620/1223), *el-Muğni*, Kahire ts., (I-IX), VIII, 113.

⁹⁷ Hükme delâleti kat'î olan Kitab ve mütevâtir sünnet naslarına muhâlefet etmek küfrü gerektirir. Bkz. Taftazânî, *et-Telwîh*, II, 363; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, II, 452.

Kitab ve meşhur sünnete aykırı olan garib hadislerle⁹⁸ amel eden kişinin bu câhiliği, sübutunda şüphe olmayan açık delillere aykırı olduğundan mazeret kabul edilmemiştir. Dolayısıyla bu kişi yanlış da olsa içtihat etmesi sebebiyle ahirette sorumlu tutulmasa bile dünyada mazur görülmez ve yaptığı içtihat uygulanmaz. Böyle bir içtihat doğrultusunda verilen karar ve hükümler de hakim tarafından bozulur.⁹⁹

Bu nedenle Hanefilere göre, kasden besmele çekilmeden kesilen hayvanın etini yemek helaldir şeklindeki içtihat, "üzerine Allah adı anılmayan (hayvan)lardan yemeyin. Çünkü bu şekilde davranış fasıklıktır"¹⁰⁰ âyetine muhâlif olduğundan, Saîd b. el-Müseyyeb'in, üç kere boşanmış olan kadının bir başka erkekle hüлле nikahı yapmakla ilk kocasına helal olur yönündeki içtihadı, "Hayır! Sen onun, o da senin balcağızından tatmadan (cinsel ilişkiye girmeden) olmaz"¹⁰¹ şeklindeki meşhur hadise aykırı olduğundan kabul görmemiştir. Aynı şekilde Bısr el-Mürîsî ile Davud ez-Zâhirî'nin, efendisinden çocuğu olan cariyelerin satılması caizdir, şeklindeki fetvaları, satılmalarının caiz olmadığını ifade eden, "Hangi câriye efendisinden çocuk doğurmuşsa onun (efendisinin) ardından azad olmuş olur"¹⁰² meşhur hadisine ve bu konuda oluşan icmaya muhalif olduğundan kabul edilmemiştir.¹⁰³

B. Mazeret Kabul Edilen Bilgisizlik

Usulcülerin mazeret olarak kabul ettiği bilgisizlik kapsamında şu türler bulunmaktadır:

1. Şüpheden Kaynaklanan Bilgisizlik

Sözlükte, "karişik, birbirine benzeyen ve ayırt edilemeyen durumlar"¹⁰⁴ anlamına gelen şüphe terim olarak: "Sabit olmadığı halde sabit gibi

⁹⁸ Senedinin herhangi bir yerinde râvî sayısı bire düğen hadis demektir. Bkz. İbn Salâh, *Mukaddime*, Beyrut 1978, s. 136; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, Kahire 1966, II, 180.

⁹⁹ Pezdevî, *Usûl (şerhi Keşfü'l-esrar ile)*, IV, 341-342; Sadru's-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 366; Sığnâkî, *el-Vâfi fi usûli'l-fikh*, IV, 1738; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût (şerhi Fevâtih ile)*, I, 161; II, 390.

¹⁰⁰ En'am, 6/121.

¹⁰¹ Buhârî, *Şehâdât*, 3; Talâk, 33; Müslim, *Nikâh*, 17.

¹⁰² Hâkim, *el-Müstedrak*, II, 23; Mâlik, *Muvattâ*, Itk, 5; Ahmed, *Müsned*, I, 317.

¹⁰³ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 341-342; Sığnâkî, *el-Vâfi fi usûli'l-fikh*, IV, 1739-1743; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, II, 452; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût (şerhi Fevâtih ile)*, II, 390-391.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "ş-b-h" md., IV, 2190.

görünen durum",¹⁰⁵ "haram veya helal olduğu kesin bilinmeyen hal"¹⁰⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Mazeret kabul edilen şüphe iki kısma ayrılmıştır:

a) Fiilde Şüphe:

Buna, "karışıklıktan (iştibâh) ve benzerlikten kaynaklanan şüphe", "zanda şüphe" adları da verilmektedir. Bu tür şüphe insanın, "helal veya haramlık konusunda delil olmayan bir şeyi delil zannetmesi" şeklinde tanımlanmıştır. Bu tür şüphede benzerliğin ve karışıklığın gerçek anlamda var olduğu söylenebilmesi için zannın mutlaka olması gerekli görülmüştür.¹⁰⁷

Örneğin, bir sofrada kendilerine içecek olarak şarap sunulan kişiler arasında bunun şarap olduğunu bilmeden içen kişilere had cezası uygulanmaz ama onun şarap olduğunu bildiği halde içenlere ise ceza uygulanır.¹⁰⁸

Bu tür şüpheye bir başka örnek de şudur: İslâm ülkesinde yaşayan mecûsi bir kişi Müslüman olduktan sonra, İslâm'da haram olduğunu bilmeyerek kız kardeşi, kızı gibi mahremi olan birisi ile evlenmiş olsa, bu evlilik akdi geçersiz (batıl) sayılır ve yapılan ilişki de zina olur. Ancak zina suçu her ne kadar sabit olmuş olsa da mecusilik inancında bu tür evliliklerin helal kabul edilmesi şüphesinden ve Müslüman olduktan sonra da bunu öğrenmemiş olmasından dolayı had cezası düşürülmüştür.¹⁰⁹

Buna benzer başka bir örnek de, gayr-ı müslim olan evli çiftten kadının Müslüman olduktan sonra haram olduğunu bilmeden gayr-i müslim olan kocasıyla evlilik ilişkisini devam ettirmesidir. Zina sayılan bu ilişkiye helal zannıyla devam etmesinden dolayı had cezası uygulanmaz. Bu tür şüphelerden kaynaklanan bilgisizlik cezaı düşürme yönünde mazeret kabul edilmiştir.¹¹⁰

b) Delilde Şüphe:

Buna, ilgili mahal (yer)de = شُبُهَة الخَلِّ = شُبُهَة الخَلِّ, hükümde şüpheye = شُبُهَة الحكم düşmek de denir. Bu tür şüphe, "haramlığı veya helallığı ortadan kaldıran

¹⁰⁵ Tehânevî, *Keşşâf*, I, 790.

¹⁰⁶ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 124.

¹⁰⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 345; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 790; Erturhan, Sabri, "İslâm Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanması İlkesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/2, 188-189, (2002).

¹⁰⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 345.

¹⁰⁹ Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 359.

¹¹⁰ Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 360.

şer'î delil bulunmakla birlikte onunla ilişkili bir engelin var olmasından dolayı hükmünün uygulanamaması" şeklinde tanımlanmıştır. Mevcut olan delil gerçekte haram olan bir şeyin helal olduğu, helal olan bir şeyin de haram olduğu şüphesini oluşturur. Bu türün gerçekleşmesi için şüphenin, kişinin kanaatine ve zannına dayanması gerekmemektedir. Bu sebeple bu tür şüphe fiilde şüphe etmeden daha kuvvetli görülmüştür. Çünkü bu şüphe delilden, diğeri ise kanaat ve zandan kaynaklanmaktadır.¹¹¹

Örneğin, iki kişi bir kadının kocasının öldüğüne dair şahitlik etse ve bunun üzerine başka bir şahıs da o kadınla evlense, sonra da kocasının hayatta olduğu ortaya çıksa bu evlilik ilişkisi zina sayılmayacağından had cezası uygulanmaz. Doğacak çocuğun nesebi sabit olur, aralarının tefrik edilmesinden sonra kadın mehir alır ve iddet bekler. Çünkü bu kişi şahitlik deliline dayanarak evlenmiştir. Bu kuvvetli şüpheden kaynaklanan bilgisizliği sebebiyle mazur görülmüştür.¹¹²

Bir başka örnek de şudur: Bir adam, aralarında mahremiyet ilişkisi olmadığı esasına dayanarak, yani aralarında haramlık gerektirecek bir bağ olduğunu bilmeden bir kadınla evlense, sonra da onun sütkardeşi olduğu ortaya çıksa, aralarındaki evlilik ilişkisi biter ve o zamana kadarki ilişkisi zina sayılmayacağından had cezası uygulanmaz. Çünkü bu durumdaki bilgisizlik, esas itibarıyla helalliği gösteren berâet-i zimmet ve adem-i aslî delillerine dayandığından kuvvetli şüphe oluşturmuş ve bu sebeple suç vasfı oluşmadığından ceza uygulanmamıştır.¹¹³

Bu iki tür şüpheden kaynaklanan bilgisizlik arasındaki farkı şöyle özetleyebiliriz:

Hükmü bilmemek zayıf da olsa bir delile dayanarak oluşmuşsa bu durumda bilgisizlik suç vasfını ortadan kaldıracak nitelikte kuvvetli bir şüphe ve mazeret olmakta, dolayısıyla da ceza uygulanmamaktadır. Süt kardeşlerin birbirleriyle ve önceki kocanın hayatta olduğunu bilmeden evlenen kişilerin ilişkisi böyledir. Bu durumlarda kadına mehir hakkı doğar, iddet bekler ve doğan çocuğun da nesebi sabit olur.

Ancak bir delile dayanmaksızın sadece kişinin kendi zannına dayanan bir şüpheden hareketle bilgisizce yapılan yasak fiillerin cezası

¹¹¹ Buhârî, *Keşfî'l-esrar*, IV, 345; Sığnâkî, *el-Vâfi*, IV, 1751; Molla Hüsrev, *Mir'ât*, II, 453; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 790; Erturhan, "İslâm Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanması İlkesi", VI/2, 190.

¹¹² Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 360.

¹¹³ Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 360.

mevcut şüpheden dolayı düşer ve kadına mehir hakkı sabit olur ama suç vasfı kalkmaz. Bu yüzden de kadın iddet beklemez ve doğan çocuğun nesebi de âlimlerin çoğunluğuna göre sabit olmaz. Bazı âlimler çocuğun yararını ön plana çıkartarak nesebin sabit olacağını söylemişlerdir.¹¹⁴

2. İctihadın Sahih Olduğu Konularda Yanlış İctihattan Kaynaklanan Bilgisizlik

Hakkında Kur'an, sünnet veya icmâdan kesin delil bulunmayan, içtihadı açık meselelerde Kur'an veya sünnetin açık ve kesin delillerine muhâlif olmayacak şekilde hatalı içtihadta bulunup yanlış bilgi sahibi olma durumu özür olarak kabul edilmiştir. Bir konuda iki delil bulunur ve bunlardan daha kuvvetli olanı fiilin haram olmasını gerektirir ve buna aykırı davranılması halinde cezanın gerekeceğini ifade eder. Daha zayıf olan diğer delil de bunun aksini söyler de kişi bilgisizliğinden bu zayıf delil ile amel ederse, bilgisizlikten kaynaklanan bu yanlış fiil özür kabul edilerek ceza düşürülür.¹¹⁵

Fakihler buna şu örnekleri vermektedir:

1- Hâkim, haksız yere kasden öldürülen kişinin katiline kısas cezası hükmünü verdikten sonra maktûlün hak sahibi olan iki yakınından (veli) birisi affetse, " *Ancak öldürülen kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzelliikle diyet ödemek gerekir*"¹¹⁶ âyeti gereğince kısas cezası düşer. Velilerden birisinin affetmesinden sonra diğeri aftan haberi olmaksızın veya bir velinin affıyla kısasın düştüğünü bilmeksizin ya da kısas hakkının her bir veli için tam ve müstakil olarak sabit olduğunu ve bu yüzden birisinin affıyla diğeri velinin hakkının düşmeyeceği kanaatiyle kısas hakkının devam ettiğini zannederek katili öldürse, bu durumda katili öldüren veliye kısas uygulanmaz. Çünkü onun, kısasın düştüğünü bilmemesi içtihadı açık bir konuda olmuştur. Nitekim Medine âlimlerinden bazısının görüşü bu şekilde sabit olmuştur. Bu görüşe göre, kısas hakkı iki veli için sabit olduğu

¹¹⁴ Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 360.

¹¹⁵ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 342-343; Sıgnâkî, *el-Vâfi*, IV, 1748-1749; İbn Melek, *Şerhu'l-menâr* (Rehâvî Haşiyesi ile), s. 974; Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 358.

¹¹⁶ Bakara, 2/178.

takdirde onlardan her biri, diğeri affetse de tek başına katilin öldürülmesini isteme hakkına sahiptir.¹¹⁷

2- Oruçlu bir kişi hacamat yaptırrsa sonra da hacamat orucu bozar zannıyla orucunu açıp yese onun bu bilgisizliği kefareti düşürücü bir mazeret olur. Çünkü bilgisizlikten kaynaklanan bu yanılgı içtihadî bir mesele olmuştur. Nitekim Şam bölgesi âlimlerinden İmam Evzâî, "*Hacamat yapan ve yaptıran kişilerin oruçları bozulmuştur*"¹¹⁸ hadisine dayanarak, hacamatla orucun bozulacağı yönünde fetvâ vermiştir. Burada bu kişinin bilgisizliği hem içtihadı açık hem de şüpheyle hükmü kalkan bir meselede olmuştur. Zira kefaretlar de şüphelerle düşen hükümlerdendir. Dolayısıyla bu kişinin bilgisizliği mazeret olarak kabul edilir ve kefaret cezası düşer. Bu, âlimlerin çoğunluğunun ve Hanefî mezhebinden İmam Ebû Hanîfe, Muhammed ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşüdür.¹¹⁹ Hanefilerden İmam Ebû Yusuf ise kefaret gerekir demiştir. Çünkü delillerin sahih olan ve olmayanı ile mensuh ve mensuh olmayanını ayırt etmek bilgisiz kişinin değil âlimlerin işidir. Bu yüzden, bu kişi hadisin zahiri ile amel etmeyip bir bilene sormalıydı. Amel edip sormaması onu mazur kılmaz ve dolayısıyla kefaret düşmez, demiştir.¹²⁰

Ancak içtihadı açık ihtilafli konularda devlet başkanı, görüşlerden birisini tercih ederek onun uygulanmasını emretmiş ve bunu kanunlaştırarak ilan etmiş ise, insanların bilgilenmeleri için yeterli görülen ilan süresi geçtikten sonra buna muhalif davranışlar başka bir içtihadı dayanıyor olsa da mazeret kabul edilmemiştir.¹²¹

3. Delilin Gizli Kalması ve Hitâbın Muhataplara Ulaşmaması Sebebiyle Bilgisizlik

İlim sahiplerinden ve Müslümanlardan uzak bir yerde yetişen, İslâm ülkesi dışında yaşayıp Müslüman olan kimseler yasak olduğunu bilmeksizin dinin haram kıldığı fiilleri yapmış olsalar veya dinin sabit ve sahih olan temel hükümlerini inkâr etseler, bu durumda olan kişilerin ka-

¹¹⁷ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 343; Sıgnâkî, *el-Kâfi*, V, 2340-2341; İbn Abdışşekûr, *Müsellemü's-sübût* (şerhi *Fevâti*h ile), II, 391; Rehâvî, *Hâşiyetü şerhi'l-menâr*, s. 974.

¹¹⁸ Buhârî, *Sıyâm*, 31; Tirmizî, *Savm*, 60; Ebû Davud, *Savm*, 28.

¹¹⁹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 344; Sadru's-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 368; Neseî, *Keşfü'l-esrar*, II, 530.

¹²⁰ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 344; Rehâvî, *Hâşiyetü şerhi'l-menâr*, s. 976.

¹²¹ Ebû Zehra, *el-Cerîme*, s. 363; a.g.mlf., *Usûlü'l-fıkh*, s. 352.

fir olduğuna hükmedilemeyeceği âlimler arasında ittifakla belirtilmiştir.¹²²

İslâm hukukçuları mazeret olarak kabul ettikleri bu tür bilgisizlik kapsamı içerisinde şu durumları zikretmişlerdir¹²³:

1- İslâm ülkesi dışında (dâru'l-harb) Müslüman olup dinî hükümleri henüz öğrenmemiş bulunan kişi (harbî)nin bilgisizlik sebebiyle terk ettiği namaz, oruç, zekât gibi yükümlülükler ile, haram olduğunu bilmeden işlediği yasaklar affedilmiştir. Bezdevî bu konuda şöyle demektedir: “İslâm ülkesi dışında (dâru'l-harb) Müslüman olup hicret etmeyen kişi dini hükümler konusunda mazur görülür ve bunlarla yükümlü tutulmaz. Çünkü bu hükümlerle ilgili gelen hitâb (emir ve yasaklar) ona gizli kalmıştır. Bu sebeple oluşan bilgisizlik özür kabul edilir; zira bu durum onun ihmalden dolayı değil ilgili delillerin gizli kalması sebebiyle olmuştur”.¹²⁴

Bu durumda olan kişi orada kaldığı süre zarfında üzerine farz olduğunu bilmediğinden namaz kılmamış, oruç tutmamış olsa daha sonra bu ibadetleri âlimlerin çoğuna göre kaza etmesi gerekmez. Çünkü dini hükümlerle ilgili gelen emirler bu kişiye ulaşmadığından ve yaşamış olduğu İslâm dışı ülkelerde dini hükümlerle ilgili bilgiler yayılmadığından bu kişi mazur görülmüştür. Bu hükümleri bilmeden önce ondan yapmasını talep etmek, insan gücünün üzerinde bir şeyi istemek olur, denilmiştir.¹²⁵ Hanefî mezhebinden İmam Züfer ve bazı fakihler, bu durumda sorumluluk ve suç sabit olur; sadece ceza düşer, demişlerdir. Bu sebeple onlara göre, kılınmayan namazların ve tutulmayan oruçların kazası yapılmalıdır.¹²⁶

Şafîî âlimlerinden Suyûtî de mazeret kabul edilen ve edilmeyen bilgisizliğin ölçüsünü şöyle izah ediyor: “İnsanların çoğunluğunun bilmede ortak oldukları türden olan haramları bilmeyen kişilerin bu hali mazeret kabul edilmez. Ancak bu kişi henüz yeni Müslüman olmuş birisi ise veya âlimlerden

¹²² İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 304; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 126, 130, 132; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, X, 73; Hamavî, *Gamzu uyûni'l-basâir*, III, 300, 304.

¹²³ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 346 vd.; Sadru's-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 368-370; Neseî, *Keşfü'l-esrar*, II, 531-535; Sıgnâkî, *el-Vâfi*, IV, 1752-1755; İbn Abdîşşekûr, *Müselleme's-sübût* (şerhi *Fevâtih* ile), II, 392; Karafî, *el-Fürûk*, II, 151; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 132.

¹²⁴ Pezdevî, *Usûl*, IV, 346.

¹²⁵ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 346; Sıgnâkî, *el-Vâfi*, IV, 1752; İbn Melek, *Şerhu'l-menâr* (Rehâvî Haşiyesi ile), s. 977.

¹²⁶ Buhârî, *Keşfü'l-esrar*, IV, 346.

uzak bölgelerde yetişmiş ve bu sebeple de zina, öldürme, hırsızlık, şarap gibi fiillerin haram oluşu; namazda konuşmanın, oruçluyken yemenin (...) yasak olduğu bilgisi ona gizli kalmışsa mazur görülür. (...)"¹²⁷

2- Hitâbın ilk geldiği zamanlarda kendilerine bu bilginin ulaşmaması sebebiyle bilgisiz kalan ve talep edilen emirleri yerine getirmeyen kimseler de mazur görülmüştür. Medine’de ilk başta kible Beyt-i Makdis (Kudüs) yönüydü. Sonra namazların Ka’be’ye yönelerek kılınması emredildi. İkinci namazını kılma esnasında söz konusu bilgi kendilerine ulaştığında, namaz içerisinde Ka’be’ye doğru dönerek namazlarını tamamlamışlardı. Durum Hz. Peygamber’e bildirildiğinde onların bu yaptıklarını onaylamış ve konuyla ilgili: “Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir”¹²⁸ âyeti inerek onların inanarak kıldıkları namazlarının boşa olmadığı ve makbul olduğu vurgulanmıştır.¹²⁹

Aynı şekilde şarabın haram kılınması olayında yasaklayıcı âyetler indikten sonra sahâbe, “Ey Allah’ın Resûlü! Kardeşlerimizden şarap içmeye devam ederken ölenlerin durumu nasıl olacak?” diye sormuşlardı. Yani, yasaklayıcı âyet indikten sonra ve bu hitâb kendilerine ulaşmadan önce şarap içen kimselerin durumu ne olacak, diye sormuşlar, bunun üzerine, “İman edip salih ameller işleyenlere Allah’a karşı gelmekten sakındıkları, iman ettikleri ve salih amel işledikleri, sonra Allah’a karşı gelmekten sakındıkları ve iman ettikleri, sonra yine Allah’a karşı gelmekten sakındıkları ve iyilik ettikleri takdirde, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur”¹³⁰ âyeti inmiş ve onların mazur oldukları bildirilmiştir. Ancak İslâm ülkesinde hitab, hükümlerle ilgili emir ve yasaklar bildirilmiş ve bu ilan edilerek yaygınlaşmış ise, Şâri’ tarafından tebliğ ve duyuru yerine getirildiğinden artık bundan sonra bilgisizliklerini öne süren kişilerin bu özürleri kabul edilmez. Çünkü bu durum delilin kapalı veya ulaşmamış olmasından değil yükümlü kimselerin kendi ihmal ve kusurundan kaynaklanmıştır.¹³¹

Ayrıca Müslüman olarak İslâm ülkesine gelen kişi haram olduğunu öğrenmeden önce şarap içmiş olsa, yasak bilgisi kendisine ulaşmamış olması sebebiyle had cezasına çarptırılmaz, ama zina eder veya hırsızlık

¹²⁷ Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nazâir*, s. 132.

¹²⁸ Bakara, 2/143.

¹²⁹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü’l-esrar* ile), IV, 346; Sadru’ş-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 368-369; Neseî, *Keşfü’l-esrar*, II, 532.

¹³⁰ Mâide, 5/93.

¹³¹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü’l-esrar* ile), IV, 346; Neseî, *Keşfü’l-esrar*, II, 532.

yaparsa had cezası uygulanır. Çünkü zina ve hırsızlık her dinde haram olan suçlardır. İslâm da bu suçların cezasının nasıl uygulanacağını belirlemiştir.¹³²

Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere İslâm hükümleri ve dâveti kendilerine ulaşmamış olan kimselerin bu durumu mazur görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki: "Biz bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz"¹³³ âyeti de bunu vurgulamaktadır. Bu âyetin yorumunda İbn Hazm şöyle demiştir: «Yüce Allah'ın belirttiği üzere uyarı, davetin kendilerine ulaşmadıkları için değil sadece kendilerine ulaşan kimseler için bağlayıcıdır ve Allah, tarafından bir elçinin kendilerine ulaşmadığı hiçbir kimseyi azap etmez. Buna göre doğru olan, kendisine İslâm'ın hiç ulaşmadığı kişiye ceza olmamasıdır. Aynı şekilde dinin vecibelerinden bir kısmı kendilerine ulaşmayan kimseler de mazurdurlar ve kınanmazlar. Nitekim Ca'fer b. Ebî Talib bir gurup sahâbî ile birlikte Habeşistan topraklarında kalmışlar ve bu esnada Medine'de bulunan Hz. Peygamber'e Kur'an inmeye ve dini hükümler gelmeye devam etmişti. Medine ile Habeşistan arasında ulaşım zorluğundan dolayı bağlantı kopuk olduğundan bu bilgiler Ca'fer ve arkadaşlarına hiç ulaşmamış ve bu şekilde orada altı yıl geçirmişlerdi. Bu süre boyunca birtakım haramları işlemelerine ve farzları terk etmelerine rağmen bu durum onların dinlerine zarar verici bir sebep olarak görülmemiştir».¹³⁴

3- Müslümanlardan, İslâmî hükümleri ve fıkıh kurallarını bilen âlimlerden çok uzak yerlerde, câhilliğin yaygın olduğu toplumda yaşadığından dini bilgileri öğrenememiş, bilmediklerini sorup öğrenme imkanı bulamamış olan kimselerin bilgisizlikleri de genel itibarıyla mazur görülmüştür. Şâfiîlerden Suyûtî'nin, "(...) Kişi âlimlerden uzak yerlerde yetmiş ve bu sebeple de zina, öldürme, hırsızlık, şarap gibi fiillerin (...) haram olduğu bilgisi ona gizli kalmışsa mazur görülür"¹³⁵ ifadeleri bu tür bilgisizliğin mazeret kabul edildiğini göstermektedir. Nitekim Huzeyfe b. Yemân'dan nakledilen şu hadis de bu manayı vurgulamaktadır: «Elbise nakış ve süslerinin eskiyip izlerinin silinmesi gibi İslâm'ında izi silinecektir. Hatta namaz, oruç, hac ve zekâtın ne olduğu bilinmeyecektir. Bir gecede Allah'ın Kitab'ı ortadan kalkacak ve yeryüzünde bir âyet bile kalmayacaktır. Bu zamanda insanlar-

¹³² Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 32.

¹³³ İsrâ, 17/15.

¹³⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, *el-Fasl fi'l- milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Beyrut 1321, IV, 60.

¹³⁵ Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, s. 132.

dan –yaşlı ve büyüklerden- bir kısmı: “Biz babalarımızdan şu Lâ ilâhe illallah (Allah’tan başka ibâdete lâyık bir ilah yoktur) sözünü iştirdik; şimdi biz de onu söylüyoruz” derle». Huzeyfe’ye:

- Lâ ilâhe illallah sözünün onlara ne faydası olacak; onlar namaz, oruç, hac, zekât nedir hiçbir şey bilmiyorlar, denilince Huzeyfe, bu itirazı duymamazlıktan geldi. Sonra bu soru kendisine üç defa ısrarla yöneltince:

- “Onları ateşten kurtarır (üç defa)” cevabını verdi.¹³⁶

Bu hadis, açık bir şekilde ilmin kalktığı, cehâletin yaygınlaştığı, insanların sorup öğrenebilecekleri bir kimsenin olmadığı ortamlarda bilgisizliğin mazeret olduğunu ve cezayı düşürücü bir sebep kabul edilebileceğini ifade etmektedir.¹³⁷

4- Delilin gizli kalması hallerinden birisi de, dini hükümlerin bilinmesini sağlayacak araçlardan Arap dilini bilmemektir. Bilindiği üzere usûlcüler içtihat etme şartları arasında Arap dilinin bilinmesini şart koşmuşlardır. Arapçanın bilinmesi sadece müçtehit için değil Arap olmayıp Müslüman olan, dini hükümleri öğrenme konumunda bulunan ve kendi dilinde tercüme kitaplar olmayan her kişi için gerekli görülmüştür. Dolayısıyla Arap dilini bilmediğinden ve kendi dilinde tercüme kitaplar bulunmadığından bir kimsenin dini hükümleri bilmemesi cezayı düşürücü mahiyette kuvvetli bir şüphe olarak kabul edilmiştir. Son devir usûlcülerinden Abdülvehhab Hallaf bu konuda şöyle demektedir: «Japon ve diğerleri gibi Arap dilini bilmeyen ve dini hükümlerin delillerini anlayamayacak durumda olan kimselerin, ya Arap dilini öğrenmekle veya onların dillerine delillerin tercüme edilmesiyle ya da onlara anlatacak Müslüman kişilerin gönderilmesiyle ilgili hükümleri anlamaları sağlanmadıkça tam olarak yükümlü tutulamazlar».¹³⁸

Nakledildiğine göre Hz. Ömer döneminde bir adamın namaz kılan, oruç tutan ama dini hükümleri bilmeyen yabancı (Arap olmayan) bir cariyesi vardı. Evlilik geçirmiş olan bu cariye'nin gayr-i meşrû bir ilişkiden hamile kaldığı ortaya çıkınca sahibi Ömer b. Hattab’a giderek durumunu ona anlattı. Bunun üzerine Ömer cariyeye birisini göndererek, “hamile kaldın mı?” diye sordurdu. O da, “Evet, iki dirhem karşılığında

¹³⁶ Hâkim, *el-Müstedrak*, IV, 520, 587; İbn Mâce, *Fiten*, 25.

¹³⁷ Akîle, Huseyn, *eş-Şübühâtü'l-müskita li'l-hudûd*, Dâru İbn Hazm, 2003, s. 152.

¹³⁸ Hallâf, Abdülvehhâb, *İlmü usûli'l-fikh*, İstanbul 1984, s. 155.

Merûş'dan" dedi. O sırada Ömer'in yanında Osman b. Affan, Ali b. Ebî Talib ve Abdurrahman b. Avf vardı. Onlara:

- "Bana görüşünüzü bildirin" dedi. Ali ve Abdurrahman:

- "Bu cariyeye had cezası gerekli olmuştur", dediler. Ömer:

- "Ey Osman! Sen de bana görüşünü söyle" deyince Osman:

- "Anlaşıldığı kadarıyla cariyeye (fîlin hükmünü) bilmemektedir. Had cezası ise sadece onu bilen kişiye uygulanır" dedi.

Bunun üzerine Ömer ona had cezasını uygulamayarak sadece tazir cezası vermiş ve şöyle demişti:

"Gerçekten doğru söyledin. Allah'a yemin ederim ki, had cezası sadece bilen kimseye uygulanır" demiştir.¹³⁹

Bu örnekte görüldüğü gibi Müslüman bir toplumda yaşamasına rağmen yabancı cariyeye Arap dilini bilmediğinden dini hükümleri anlayıp öğrenememiştir. Onun bu durumu Hz. Osman'ın işaretleri ile had cezasını düşüren bir mazeret olarak kabul edilmiştir.

5- Delilin gizli kalması veya gerekli bilginin kendilerine ulaşmaması sebebiyle itikadî konularda yanlış söz ve davranışlarda bulunan kimseler de tekfir edilmemiş ve onların dinden çıkma (riddet) suçunu işledikleri söylenmemiştir. Bilakis onların itikadî konulardaki bu bilgisizliği had cezasını düşürücü kuvvetli bir şüphe olarak görülmüştür. Âlimler bu hususta şu delillere dayanmışlardır:¹⁴⁰

a) Nakledilen bir hadiste Âişe vâlidemiz Hz. Peygamber'e: "İnsanlar neyi gizlerse gizlesinler Allah onu bilir mi?" şeklinde sorduğunda ona: "Evet" cevabını vermiştir.¹⁴¹

Bu örnekte Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını, hiçbir şeyin O'na gizli kalamayacağı gerçeğini Âişe'nin tam olarak bilmediği ve bu yüzden böyle bir soru yönelttiği anlaşılmaktadır. Ama Hz. Peygamber onu tekfir etmemiş ve ona tevbe etmesini veya imanını yenilemesini emretmemiştir. Sadece sorusunu, "Evet" şeklinde cevaplandırarak Allah'ın her şeyi bildiğini ifade etmiştir.¹⁴²

b) Huneyn gazvesinde henüz yeni İslâm'a girmiş olan bir grup kişi, Hz. Peygamber'e gelerek, müşriklerin savaş öncesinde ziyaret edip

¹³⁹ Abdürrezzak, *Musannef*, VII, 404; Beyhakî, *Sünen*, VIII, 238.

¹⁴⁰ Akîle, *eş-Şühûhâtü'l-müskata li'l-hudûd*, s. 159-165.

¹⁴¹ Müslim, *Cenâiz*, 35; İbn Hıbbân, *Sahih*, XVI, 46.

¹⁴² Akîle, *eş-Şühûhâtü'l-müskata li'l-hudûd*, s. 160-161.

üzerine silahlarını astıkları, bereket ve zafer dileklerini sundukları bir ağaçları olduğunu söyleyerek kendileri için bereket ve zafer dileklerini sunacakları bir ağaç tahsis etmesini istemişti. Bu talep üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştu: «Allahü Ekber! Hiç şüphe yok ki bu öncekilerin (İsrailoğullarının) izinden gitmektir. Canımın sahibine yemin ederim ki sizler İsrailoğullarının Musa'ya dedikleri gibi söylediniz. Onlar Musa'ya: "İsrailoğullarını denizden geçirdik. Derken, kendilerine ait putlara tapan bir kavme rastladılar. İsrailoğulları, 'Ey Mûsa! Onların kendilerine ait ilahları (putları) olduğu gibi sen de bize ait bir ilah yapsana' dediler".¹⁴³ demişlerdi».¹⁴⁴

Bu olayda bilgisizliklerinden dolayı Hz. Peygamber onları tekfir edip cezalandırmamış, bilakis bunun İsrailoğullarının içine düştükleri şirk ve küfrün aynısı olduğunu haber vererek onları bilgilendirmiştir.¹⁴⁵

c) Nakledildiğine göre Muâz b. Cebel Şam'a gitmiş ve orada hristiyanların papazlarının ve rahiplerinin önünde, Yahudilerin de hahamlarının ve din bilginlerinin önünde secdeye kapandıklarını gördü. Niçin böyle yaptıklarını sorunca, bunun peygamberlerin selamı olduğunu söylediler. Bunun üzerine Muâz, "Bizim bunu peygamberimize yapmamız daha layık olur" dedi ve Medine'ye dönünce Hz. Peygamber'in önünde secdeye kapandı. Hz. Peygamber:

- "Bu nedir, ey Muâz?!" diye tepki gösterince, ona gördüklerini ve işittiklerini anlattı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.):

- "Onlar kitaplarını tahrif ettikleri gibi peygamberleri hakkında da yalan söylemişlerdir. Eğer ben, bir kimsenin birisine secde etmesini emrederdim, hakkının büyüklüğünden dolayı kadının kocasına secde etmesini emrederdim"¹⁴⁶ buyurdu.

Bu hadis açık bir şekilde secdenin ibadet olduğunu ve bunun Allah'ın dışında başka bir varlık için yapılmasının caiz olmadığını, bilmeden başka bir varlığa secde eden kişinin tekfir edilemeyeceğini ve dinden çıktığının söylenemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) bu davranışından dolayı Muaz'ı tekfir etmemiş ve ona, tevbe edip imanını yenilemesini emretmemiştir. Kurtubî bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır:

¹⁴³ A'raf, 7/138.

¹⁴⁴ İbn Hibbân, *Sahih*, XV, 94; Ahmed, *Müsned*, V, 218.

¹⁴⁵ İbnü'l-Kayyim, *İğâsetü'l-lehfân min mesâidi's-şeytan*, thk. Mahmud Seyyid Keylânî, Kahire 1961, I, 205.

¹⁴⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 190; İbn Mâce, *Nikâh*, 4.

«Kâfir olan bir kişi küfrün yerine imanı bilerek seçmedikçe mümin olamayacağı gibi mümin bir kimse de küfrü niyet etmeden ve onu seçmeden kâfir olmaz. Kötü ve bozuk inanç tarzları, özellikle İslâm'ın inanç biçimine aykırı olduğunu bilinmeden işlenmişse buna itibar edilmez. Küfrü gerektiren bir fiilin fail tarafından, onunla İslâm'dan çıkıp küfür dinine girmeyi niyet etmeksizin yapılmış olmasına bakılmaz. Yine bir Müslümanın, manasına inanmaksızın küfrü ifade eden bir kelimeyi telaffuz etmesine itibar edilmez. Dolayısıyla bilmeden Allah'tan başkasına secde eden kişi kâfir olmaz».¹⁴⁷

6- Kendisine vekâlet verildiğinden haberi olmayan vekilin yaptığı tasarruflar müvekkili adına; kölelik, yaş küçüklüğü gibi sebeplerle bir kişinin hukuken tabi olduğu tasarruf ehliyeti, kısıtlılığın kalkması halinde bu kişinin (me'zûn) yaptığı tasarrufları, bilgi sahibi olmadıklarından dolayı velisi adına geçerli olmaz.

Aynı şekilde vekilin müvekkili tarafından görevden alındığını (azledildiği), tasarruf iznine tabi (me'zûn) kişinin kendisine tasarruf kısıtlılığı (hacr) konduğunu bilmeden önce yaptıkları tasarrufları geçerli sayılır ve hukukî sonuç doğurur.¹⁴⁸

7- Yine ortaklık veya komşuluk sebebiyle öncelikli alım (şüf'a) hakkına sahip olan kişinin ortağı olduğu şirketin bir hissesinin veya komşusu olduğu bir ev ya da dükkanın satışa çıkarıldığını bilmemesi mazeret olarak kabul edilir. Satışı öğrendiğinde, aradan bir süre geçmiş olsa da şüf'a hakkı sabit kaldığından bu hakkını kullanabilir.¹⁴⁹

SONUÇ

Bazı hükümlerin değişmesinde etkisi olan olumsuz bir vasıf olması sebebiyle bilgisizlik (cehl) müktesep ârizalardan sayılmıştır. Kitap ve sünnetin açık ve kesin delilleri ile sabit olan ve üzerinde âlimlerin icmaı oluşmuş olan dini hükümlerin bilinmesi farz hükmündedir. İslâm ülkesinde yaşayan hiçbir yükümlü Müslümanın bunları bilmemesi ilke olarak mazeret kabul edilmez. Âlimler, sorumluluğun temel şartı "bilme" den maksadın, daima bilfiil bilgi sahibi olmak değil bilgiye yahut bilgi edinme imkânına sahip bulunma olduğuna dikkat çekmişlerdir.

¹⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, X, 182; Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, II, 578.

¹⁴⁸ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 347; Sadru's-Şerîa, *et-Tavdih*, II, 369; Sıgnâkî, *el-Kâfi*, V, 2345-2346.

¹⁴⁹ Pezdevî, *Usûl* (şerhi *Keşfü'l-esrar* ile), IV, 348; Sadru's-Şerîa, *et-Tavdih*, II, 370; Neseî, *Keşfü'l-esrar*, II, 532.

İslâm hukukçuları mazeret olarak kabul edilip edilmemesi yönünden bilgisizliği iki ana kısma ayırmışlar, mazeret kabul edilmeyen ve geçersiz (bâtil) sayılan bilgisizlik (cehl) arasında; kesin delillerle sabit olan ve hiçbir şüphe bulunmayan konularda bilgisizliği, kesin ve açık deliller bulunmakla birlikte bazı şüphelerden kaynaklanan bilgisizliği zikretmişlerdir. Bazı şüphelerden kaynaklanan bilgisizlik (cehl) içerisinde de, kesin ve açık nasların yanlış yorumlanmasından oluşan bilgisizlik ile fâsîd yorumla isyan eden bâğînin bilgisizliği yer almıştır.

Ayrıca Kitab, meşhur sünnet ve icmaya muhâlif içtihadta bulunan kişinin bilgisizliği de mazeret kabul edilmeyen cehl arasındadır.

Usulcülerin mazeret olarak kabul ettiği bilgisizlik kapsamında ise, şüpheden kaynaklanan bilgisizlik, içtihadın sahih olduğu konularda yanlış içtihadtan kaynaklanan bilgisizlik, delilin gizli kalması ve hitâbın muhataplara ulaşmaması sebebiyle bilgisizlik yer alır. Mazeret kabul edilen şüphe de, fiilde şüphe, yani *"karışıklıktan ve benzerlikten kaynaklanan şüphe"* ve delilde şüphe şeklinde iki kısma ayrılmıştır. İlim sahiplerinden ve Müslümanlardan uzak bir yerde yetişen, Müslüman olmakla birlikte İslâm ülkesi dışında yaşayan kimseler yasak olduğunu bilmeksizin dinin haram kıldığı fiilleri yapmış olsalar veya dinin sabit ve sahih olan temel hükümlerini inkâr etseler, bu durumda olan kişilerin kafir olduğuna hükmedilemeyeceği âlimler arasında ittifakla kabul edilmiştir.